

Was de zomer van 1994 een topjaar wat betreft de vele uitzonderlijke waarnemingen die toen gedaan zijn, het zal weinigen ontgaan zijn dat 1995 'een mega-jaar' voor libellen was. En dat kwam niet alleen door het verschijnen van de 'Verspreidingsgegevens van de Nederlandse Libellen'. Alles werkte mee: het weer (zeer warm, ontzettend veel zon en een lange periode met oostenwinden), een toename van de hoeveelheid waarnemers van het Libellenproject en tja wat niet?

Marcel Wasscher

Het Libellenjaar 1995: een Mega-jaar

Anders dan in andere jaren zal ik deze keer de Nederlandse waarnemingen aanvullen met enkele Europese ontwikkelingen zoals ik die van deelnemers van het dertiende International Symposium on Odonatology (dat van 20 tot 25 augustus 1995 te Essen heeft plaatsgevonden) heb gehoord. In de Libellennieuwsbrief (1995 nummer 6) heeft de voorloper van het hier gepresenteerde artikel gestaan ('Libellenwaarnemingen uit 1995').

Laat ik maar gelijk met de meest spectaculaire zaken in huis vallen. Het was reeds te lezen in de Libellennieuwsbrief (1995 nummer 4), maar ook in een artikel in het NRC-Handelsblad ('Warme zomer brengt Zadellibel naar Nederland'). Dit gaat beide over *Hemianax ephippiger* die half juli op twee achtereenvolgende dagen bij een ondiep niets zeggend heidevennetje-met-pijpestrootje bij Budel-Dorplein waargenomen en gefotografeerd is. De soort werd ontdekt door Pim Edelaar, Niels Dingemanse en K.D. Dijkstra: inderdaad een nieuwe soort voor Nederland. Vele landen in Europa bleken dit jaar gezegend met zwervende individuen van deze Noord-Afrikaanse soort.

De tweede waarneming die de krant haalde ('Gafellibel weer terug gekeerd' in de Volkskrant) was de waarneming van *Ophiogomphus cecilia* die na 59 jaar weer in het land is waargenomen. Rob Gubbels en René Krekels deden die gouden greep, in het oosten van Zuid-Limburg. De populatie op de Noord-Duitse Lüneburgerheide (zo hoorde ik) had het afgelopen jaar erg goed gedaan: hoge aantallen en op vele plaatsen was de soort daar gevonden. Mogelijk is het een zwerver van die populatie geweest. Het prettige van de waarne-

ming van deze soort in Nederland is dat als de biotoop van deze soort (kleine beekjes en de zand-Maas) in Limburg weer hersteld zou worden de soort zich misschien weer in ons land zou kunnen vestigen. Overigens waren Rob Gubbels en René Krekels op deze plaats bij Schinveld om dieren van de aldaar al eerder door hun ontdekte populatie van *Orthetrum brunneum* te fotograferen. En ook dat is uiterst spectaculair: na 90 jaar weer terug in ons land en wel met twee populaties in Zuid-Limburg en twee losse waarnemingen van mannetjes: één op de St. Pietersberg (Dick Groenendijk) en één in de leemgroeve van Winterswijk (NJN zomerkamp, excursie met Sander Turnhout & Derk van der Velden). Ook in Duitsland en Polen is het areaal van deze soort naar het noorden opgeschoven.

Maar er zat nog meer op die plaats bij Schinveld waar die vorige twee soortenesignaleerd waren. Nadat *Crocothemis erythraea* in 1993 in Zeeland was gearriveerd is die soort nu ook op drie plaatsen in Limburgesignaleerd. Ondermeer op die locatie bij Schinveld en door Jan Hermans in De Doort in midden-Limburg. De dieren uit Zeeuws-Vlaanderen hebben ons land ongetwijfeld via België langs de Atlantische kust bereikt. Deze dieren uit Limburg zijn mogelijke afkomstig van de populatie die door de Rijnvallei naar het noorden is opgerukt. In 1967 was de soort voor het eerst bij Karlsruhe waargenomen en in 1985 bij Ludwigs-haven (mond.med. Jürgen Ott). Sinds die tijd is de soort door het Rijndal gestadig naar het noorden opgerukt. De laatste tien jaar zo'n 200 km: de noordelijkste populatie is nu bij Dortmund (schrift. med. Stephan Bauhus). Het lijkt er nu inderdaad al

op dat de ontwikkelingen van deze soort en *Cercion lindenii* in België (zoals je in Libellennieuwsbrief 1995 nummer 5 door Geert De Knijf werd beschreven) inderdaad naar Nederland overslaan. Want ook *Cercion lindenii* werd met name in midden- en Zuid-Limburg op meerdere plaatsen gevonden. Dit was meestal in (zeer) kleine aantallen. Vermoedelijk waren dit grotendeels zwervers: Laszlo Börzsöny uit zuid-Duitsland deelde mij mee dat ook rond Ulm veel zwervers te zien waren van deze soort, tot 50 km afstand van bestaande populaties. Hij nam waar dat op deze nieuwe plaatsen waar de soort werd gezien, die individuen na een paar dagen weer verdwenen konden zijn. In het midden van Limburg werden echter door het NJN zomerkamp op enkele plaatsen langs de Noordervaart bij Nederweert, wel mannetjes van deze soort op één plaats over een week tijd achter elkaar gezien.

Als laatste spettersoort mag hier (na de regen van waarnemingen in het afgelopen jaar) *Aeshna affinis* niet onvermeld blijven. In de Libellennieuwsbrief 1995 nummer 5 was er door Ben van As, Kees Mostert en Ton van Schie een artikel gewijd aan de waarnemingen bij Hoek van Holland. Jan Hermans heeft in het Natuurhistorisch Maandblad (jaargang 84 nummer 10) er een artikel over geschreven ('de Zuidelijke glazenmaker weer in Limburg waargenomen').

Voortplantende soorten

Alhoewel de nieuw ingevoerde computer bestanden nog niet terug zijn van de invoer door datatypisten heb ik de indruk dat ook dit jaar weer relatief weinig *Coenagrion lunulatum* is gezien. Rienk Geene heeft wel in West-Brabant weer een nieuwe plek met deze soort ontdekt. Afgelopen zomer heeft een Duitse biologiëstudent Sander Samu in Mecklenburg (ten noordwesten van Berlijn) onderzoek naar deze soort gedaan. Hieruit bleek dat door nauwkeurig zoeken deze soort ook daar op meer plaatsen en in grotere aantallen voor bleek te komen dan doorgaans werd aangenomen. In de zeventiger en tachtiger jaren was dat eigenlijk ook al in Nederland vastgesteld. Interessante zaken bij het onderzoek uit Mecklenburg waren verder dat de soort daar vooral op eutrofe, heldere wateren voorkomt. Plaatsen met algenflab worden daarbij vermeden. In Nederland komt deze soort eigenlijk uitsluitend bij oligotrofe wateren voor. Ze kan bij meer eutrofe wateren voorkomen maar dat zijn

dan eigenlijk altijd recent gegraven wateren. Ook bij andere soorten als *Sympetrum danae* en *Aeshna juncea* is bekend dat in Noord-Europa deze soorten in een veel bredere range aan watertypen kunnen voorkomen als in Nederland. Bij *Coenagrion lunulatum* blijkt dit dus al in Noord-Duitsland op te treden. Verder nog interessant dat deze soort in Mecklenburg ongeveer een week eerdere lijkt te gaan vliegen dan in Nederland (7 mei, tegen normaal rond 15 mei in 1982 en 1984 in Nederland). Volgend jaar gaat hij weer kijken. Zou er iemand in de maanden mei en juni de vliegdata en populatieverloop ergens in Nederland willen gaan volgen, om de gegevens met die van Mecklenburg te kunnen vergelijken?

Tja en dan *Lestes barbarus*. Niet alleen bij ons algemener dan ooit, ook in onze buurlanden is dat het geval, alhoewel hij Engeland (met uitzondering van de Kanaaleilanden) systematisch blijkt te mijden. Het grootste deel van de waarnemingen werd bij ons aan de kust en op de hogere zandgronden gedaan. Daarbuiten werd de soort echter ook wel gezien. Wouter Wakkie ontdekte bijvoorbeeld ook een exemplaar op de Diemerzeedijk, net buiten Amsterdam. Ook op de Hondsbosse Zeewering werd op de dijk een groepje gezien: blijkbaar bestond een deel van de waargenomen exemplaren toch ook dit jaar weer uit zwervers. Voortplanting was echter op tal van plaatsen waargenomen. Al op 31 mei (zéér vroege waarneming van Kees Mostert) werden de eerste juveniele vrouwtjes gezien; de eerste mannetjes pas op 30 juni (waarneming Niels Dingemanse). Dat vrouwtjes bij sommige libellesoorten eerder gaan vliegen dan mannetjes is wel vaker gezien, maar een maand verschil, dat is wel erg extreem. Overigens was dit jaar ook *Sympetrum flaveolum* vroeger dan anders, Kees Mostert nam het eerste exemplaar van deze soort al op 16 juni op Goeree waar.

Dit jaar was ook *Erythromma viridulum* algemener en talrijker dan ooit tevoren. Zo zijn er inderdaad dit jaar van deze soort meerdere populaties noordelijker dan de lijn Zaandam - Wijster gezien (vergelijk de vraag in de 'Verspreidingsgegevens van de Nederlandse Libellen'). De noordelijkste populatie werd door Niels Dingemanse op Schiermonnikoog vastgesteld. Dat zal in ons land niet snel nog noordelijker gevonden worden. Opvallend is dat de soort in Nederland nu dus wel op de Wad-

deneilanden voorkomt, maar op het grote eiland Engeland nog nooit is waargenomen.

In Zuid-Holland heeft Kees Mostert in 1994 en 1995 de hele provincie zeer uitvoerig op libellen bekeken. Hij constateerde dat *Erythromma viridulum* in 1995 veel talrijker was dan in 1994 en in 1995, na *Ischnura elegans*, de meest talrijke soort in de provincie was. Ook in het verleden was het in Nederland zo dat als er twee warme zomers na elkaar waren, de soort in de tweede warme zomer explosief in aantal toenam. De vele waarnemingen in 1995 staan in schril contrast tot de weinige waarnemingen die in de periode 1990-1993 waren gedaan (vergelijk het kaartje in de Libellennieuwsbrief 1994, nummer 3). Dat de soort toen echter ook zeer vaak over het hoofd werd gezien wordt aannemelijk gemaakt door de waarnemingen van Weia Reinboud in 1992 (zie Libellennieuwsbrief 1992 nummer 1). Zij stelde vast dat in 75% van de ruim 50 5x5 km² vakken rond Utrecht waar zij in 1992 zocht, de soort weldegelijk gevonden kon worden. De soort lijkt op alle wateren te zien te zijn. Merkwaardigerwijs lijkt de soort slechts zeer plaatselijk in wateren in de duinen voor te komen. Er zijn daar slechts enkele waarnemingen gedaan: Frank Bos trof de soort aan op een plas in de duinen van Oostkapelle op Walcheren, Kees Mostert op het Quackjeswater en het Breede Water bij Voorne en K.D. Dijkstra bij een ondiep duinplasje met veel hoornblad vegetatie ten zuiden van Katwijk. Zelf heb ik er afgelopen jaar in de Amsterdamse Waterleidingduinen ('AWD') tevergeefs naar gezocht; de soort werd daar wel door Peter-Paul Jonker in sloten net buiten het gebied waargenomen.

Van *Sympecma fusca* kwamen dit jaar meerdere zeer onverwachte nieuwe vindplaatsen naar voren. Dit was dit najaar in de eerste plaats uit het zuiden van het land. Naast enkele bekende plaatsen werd de soort ondermeer gezien bij het Raadven (het ronde ven aan de oostkant van de weg van Aalst naar Valkenswaard; 20 individuen) en aan de noordrand van Aalst (één individu). Beide waarnemingen werden gedaan door Jeroen van Delft. Op een klein ven in de bossen bij Someren werden enkele individuen gezien (Piet van Tilburg) evenals op de Brunssumerheide. Geheel onverwacht dook deze soort dit jaar echter ook op boven de grote rivieren: bij Veenendaal (163-447) door NJN-ers die daar op 16 september een vrouwtje aange-

troffen (o.a. Liane Lankreijer) en in de Noordoostpolder eind juli bij een gebied met kleine plassen en een grote plas met rietkraag een juveniel individu (o.a. Pim Edelaar). Het begint er op te lijken dat deze soort zich enigszins aan het herstellen is van de terugval in de zeventiger jaren. Hier zou een warmer klimaat wel eens een rol kunnen spelen.

Pim Edelaar trof verder bij Vledder één individu van *Sympecma braueri* aan. Op hetzelfde heitje (209.5-542.9) trof Robert Ketelaar enige tijd later (op 11 oktober) nog twee vrouwtjes aan. Robert had daarvoor echter de hele omgeving van Havelte en Vledder tevergeefs afgezocht naar andere locaties met deze soort. Zelf had ik in de noordwest hoek van de Weerribben op 21 oktober tevergeefs naar deze soort gezocht. Kortom, waarnemingen van deze momenteel zeer zeldzame soort blijven uiterst beperkt.

En dan nog de waarnemingen in Drenthe van *Aeshna subarctica*. Op 16 augustus in Boswachterij Borger (coördinaten 244.7-551.3; door Gérard Abbingh). Half augustus werden verder in zuidoost Drenthe op verschillende plaatsen meerdere exemplaren door Niels Dingemanse en Vincent Kalkman gezien. Van *Aeshna viridis* werd dit jaar op vier plaatsen in het Oostelijk Vechtplassen populaties gevonden (Tieneke de Groot), terwijl de soort nog op zeven plaatsen in Zuid-Holland werd waargenomen (Kees Mostert).

Sympetrum-trek

Afgelopen jaar was een enorme invasie van met name *Sympetrum flaveolum* en *S. sanguineum* vanuit Noord-Duitsland Nederland binnen gevallen. De trek begon rond op 30 juli. Echte enorme aantallen werden met name aan de randen van grote wateren waargenomen. Via Frank Bos kreeg ik van vogelaars drie van dergelijke waarnemingen binnen: op 3 augustus 40.000 exemplaren in 35 minuten (tussen 18.35 en 19.10) zuidoost Friesland; op 6 augustus op de zuidwestpunt van Zuid-Flevoland 10.000den (met maxima van 100 per minuut) en van 6 tot 8 augustus bij Camperduin, met name op 6 augustus 1000den (waarnemers respectievelijk Aart Vink, Aat Schafenaar en Nick van der Ham). Voordat de invasie in Nederland aankwam was deze Hamburg al gepasseerd (mond. med. Jochen Lempert) en deze zou uiteindelijk doorstoten tot in Engeland. Zeer interessant

zijn daarbij de op elkaar aansluitende waarnemingen aan de Nederlandse en Engelse kust. Op 31 juli aan het einde van de middag nam ik samen met Tienieke de Groot op het strand bij Zandvoort trekkers waar (beschreven in de Libellennieuwsbrief 1995 nummer 4). Aansluitend hierop werden op 1 en 2 augustus bij Great Yarmouth (Norfolk) toenemende aantallen binnentrekkende *Sympetrum*-individuen gezien (mond.med. Jill Silsby). Begin augustus werden ook op een NJN zomerkamp bij Cap Griz Nez verhoogte concentraties heidelibellen gezien. Het lijkt daarmee aannemelijk dat een deel van de zwerm de Noordzee is overgestoken en de deel langs de kust naar het zuiden is gevlogen.

Op verschillende plaatsen zoals in Hamburg, op Terschelling en bij Leiden werden overigens dieren met viltstift gemerkt. Ik blijf zeer geïnteresseerd in alle meldingen van *Sympetrum*-trek en van eventueel gemerkte dieren! De enige melding van een gemerkt dier dat ik tot nu toe kreeg is afkomstig uit Nijmegen, waar op 4 september door Leon Luyten een gemerkt mannetje *S. sanguineum* werd gevangen.

Verder hier een korte notitie over *Sympetrum striolatum*. Merkwaardigerwijs werd deze soort tijdens de grote invasie niet zoveel gezien. De voor- dat de invasie begon waargenomen uitsluitende dieren in de AWD leken grotendeels daar te zijn verdwenen. Ook tijdens een JNM merk-onderzoek naar heidelibellen op Terschelling tussen 4 en 14 augustus was nog geen één procent van de gevangen dieren *S. striolatum*. Later in het jaar namen de waarnemingen echter weer toe en half november werden op verschillende plaatsen nog zeer late dieren gezien (bijvoorbeeld 12 november door Weia Reinboud). Een zeer late *Sympetrum* spec. die ongetwijfeld tot deze soort behoort werd nog tot 26 november bij Overveen gezien (Silvan Laan & Vincent Kalkman).

Zwervers

Dan nog maar een greep uit wat opvallende waarnemingen van zwervers uit het afgelopen jaar. *Lestes dryas* en *Lestes virens* werden dit jaar op meerdere plaatsen buiten hun normale areaal gezien, ondermeer in de duinstreek. De tweede soort werd ook in zeer kleine aantallen plaatselijk op de Veluwe gezien, misschien dat deze soort zich daar toch ook wel voortplant. Van *Platyc-*

nemis pennipes werd langs de Kromme Rijn bij Cothen op 21 juli een mannetje gezien (eigen waarneming). Nog een mannetje van deze soort werd op 30 juli onderaan de Grebbeberg bij Rhenen door Frank Bos waargenomen. Na een ongedocumenteerde waarneming uit Amersfoort uit de vorige eeuw, zijn dit de eerste waarnemingen in dit deel van Nederland. Ongetwijfeld waren dit beide zwervers: in midden-Limburg was de soort afgelopen zomer opvallend algemeen: bij vrijwel elk water was hij voorplantend of als zwerver te vinden. Verder zijn van *Sympetrum pedemontanum* verre zwervers gemeld op het Balloërveld (coördinaten 239-558) in noord-Drenthe (één mannetje; waarneming H. Lanjouw) en van de Veluwe. Beide aanzienlijk buiten hun gebruikelijke areaal in Nederland: tot nu toe was de soort slechts ten zuidoosten van lijn Tilburg - Nijmegen gezien.

Larven

De larvenvangst van *Epitheca bimaculata* die in de tekst van de 'Verspreidingsgegevens van de Nederlandse libellen' was meegenomen als een mogelijke waarneming blijkt niet erg aannemelijk. Het kenmerk van de witte hoorntjes die de jonge larven van deze soort hebben, deelt de soort namelijk met *Somatochlora metallica*. De locatie waarop deze jonge larf in 1994 gevangen was is het omleidingskanaal van de Dinkel bij Denekamp: een locatie die voor deze laatste soort zelfs uiterst geschikt is. Recent is mij door Waterschap Regge en Dinkel de uiterst kleine larf opgestuurd, ik heb echter nog geen tijd gehad om hem nauwkeurig te bestuderen. Dit Waterschap stuurde ook een andere waarneming van een larf van *Epitheca bimaculata* mee: in de tachtiger jaren schijnt deze larf in een matig voedselrijke plas in Overijssel te zijn aangetroffen. Verder ben ik in de literatuur nog op twee zeer oude meldingen van deze soort uit Nederland gestoten. Al deze drie waarnemingen moeten nog eens nauwkeurig bestudeerd worden. Dat deze soort zich bij ons enige tijd kan handhaven blijkt uit de reeks waarnemingen die in het begin van de zeventiger jaren in het Zwillbrocker Venn (net over de grens in Duitsland) zijn gedaan (mondelinge mededeling Jan Raaymakers). Dit was op een toenmalige matig voedselrijke plas. De grote specialist op het gebied van *Epitheca bimaculata* is de Duitser Bernd Trockur: hij bestudeert al jaren enkele grote populaties in Duitsland ten oosten van Luxemburg. Hij denkt inderdaad dat

de soort wel te verwachten is in Nederland. Dus laat iedereen zeer goed zoeken eind mei en begin juni naar patrouillerende mannetjes die op een halve meter hoogte, doorgaans tamelijk ver uit de oever boven het water vliegen! Hij zei dat ze in eerste instantie aan *Libellula quadrimaculata* doen denken. Zoek met name bij matig voedselrijke (grotere) plassen. Ook de larvenhuidjes (met zijn zeer opvallende grote rugdoorns) en de eiersnoeren (die op de eiersnoeren van padden lijken) kunnen meehelpen de soort op te sporen.

Tot slot kreeg ik eind oktober nog twee uiterst spectaculaire waarnemingen van Rienk Geene te horen. Hij had afgelopen jaar langs de Maas in het zuiden van Limburg larvenhuidjes verzameld. Hij ging er vanuit dat die van *Gomphus vulgatissimus* waren. Ze bleken echter van twee onverwachte soorten te zijn: *Onychogomphus forcipatus* en *Cordulegaster boltoni*! Deze zijn hoogstwaarschijnlijk net als de door Gijs Kurstjens van *Gomphus vulgatissimus*-arven beschreven drift uit stroomopwaarts gelegen delen van de Maas uit België afkomstig.
